

# VI. A jogok és az esélyegyenlőség

## 1. Az esélyegyenlőség

Mint láttuk, előfordult, hogy egyes, az emberi jogok első generációja által védelt emberit értékrendet képviselők több esetben nem kívánták elfogadni mások szabadságát a hasonló, de az övéktől részben eltérő értékek képviselőit. A locke-i kivétel elve lehetővé tette, hogy hatalmi helyzetbe jutva a politikai hatalom eszközeivel ezt megakadályozzák. Ha azonban a kivétel elvét nem tartjuk indokoltnak az egyén nemzeti jogait illetően, akkor kérdésünknek úgy kell hangoznia, hogy a nemzeti sajátosságok, illetve azok egy része védelt lehet-e hasonló jogi eszközökkel, mint például a vélemény- vagy a vallásszabadság.

Ehhez azonban az emberi jogok egyenlőségének azon változatát kell elfogadnunk, mely szerint az egyenlőség jelentős részben a különbözőségek jogegyenlősége. A különböző véleményé, hité, szervezeté és eltérő politikai célkitűzéseké. A történelem során mindegyikük esetében meg kellett találni azt az eljárásmodot és intézményrendszert, amely révén a jogegyenlőség az adott terület saját jellegének megfelelően érvényesül. Felvethető tehát, hogy nemzeti vonatkozásban megválaszolható-e ugyanez a kérdés.

Az egyén nemzeti jogainak egyik lehetséges felfogása úgy hangozhat, hogy addig érvényesíthető az egyik fél joga, ameddig nem akadályozza a másik felet hasonló jogának érvényesítésében, azaz a be nem avatkozás elvének alkalmazása teremti meg a nemzeti szabadságot. Következésképpen ide sorolhatók azok a nemzeti sajátosságok, amelyek érvényesítéséhez elegendő, ha nem akadályozzák érvényesítésüket (tehát az emberi jogok első generációjához kapcsolódó nemzeti természetű törekvések). Például az anyanyelv használata a magánéletben, illetve nyilvánosan, a nemzetiségi jellegű szervezetek, a nem állami kulturális, tudományos intézmények alapításának joga, a ma-

gánkézben levő sajtóorgánumok megjelentetésének, a magántulajdonban levő rádió, televízió működtetésének joga. Ugyanakkor ez a szabadság a verseny szabadsága is egyben. A verseny szabadsága nemcsak a győztesek és vesztesek váltakozását eredményezheti, hanem egyes társadalmi csoportok tartós hátrányba szorítását és mások domináns helyzetének megszilárdulását is.<sup>269</sup> A versenytársadalom ilyen tulajdonsága pedig nemzeti vonatkozásban tovább növeli az elmaradottabb kisebbségek hátrányait.

Esetünkben például nyilvánvalóan nem oldja meg a cigányság problémáit, sőt gyakran elmélyíti azokat, még akkor is, ha az érintetteknek jogukban áll vállalni identitásukat, s megalapíthatják intézményeiket.

A negatív nemzeti szabadság érvényesülése ugyanakkor még egy – már részletezett – korlátba ütközik, abba, hogy az állam a nemzeti identitás számos kérdésében nem lehet semleges. Az államnak szüksége van hivatalos nyelvre, gazdaságpolitikára, kultúrpolitikára, oktatáspolitikára, vagyis politikai döntéseket kell hoznia olyan területeken, amelyeknek óhatatlanul vannak nemzeti dimenziói is. Ha az ilyen döntések egy nemzeti csoport igényeihez kapcsoltnak olyan államban születnek, amelyben több nemzeti csoport is él, akkor a többieket az elsőhöz képest kedvezőtlenebb helyzetbe hozza. Tehát az állami be nem avatkozás nemzeti vonatkozásban nemcsak nem elégséges a nemzeti szabadság biztosításához, de a nemzeti szabadság ilyen körülmények közt nem is lehetséges. Ez nem jelenti, hogy az egyének és csoportok nemzeti életének ne lennének olyan területei, amelyek államon kívülinek tekinthetők, de mindenképpen állítható, hogy nemzeti életüknek számos olyan területe van, amely állami vetülettel is bír.

Következésképpen az állam tartózkodása a nemzeti élet magánéleti területeibe történő közvetlen beavatkozástól részben ugyan megragadható a szabadságjogok fogalmaival, ám itt is megjelenhet az állam közvetett hatása. Más területek viszont az állam nélkül nem létezhetnek. Esetünkben a nemzeti szabadság állapota csupán a szabadságjogok révén nem biztosítható, ezért az igényjogok nemzeti vonatkozásait is meg kell vizsgálnunk. Nélkülük az állam nemzetállami jellege nyilvánvalóan kedvezőtlen helyzetbe hozza azokat, akik nem az államnemzet tagjai. E

kedvezőtlenebb helyzet megszüntetésének legismertebb stratégiája az állami nemzeti mércéhez való igazodás, tehát az asszimiláció. Ugyanakkor ez a stratégia súlyos ellenmonddal küzd. Az egyének elvileg fel kellene adnia korábbi egyéniségét, hogy teljesíteni tudja az állami normát. Ez pedig gyakran inkább eltávolítja a felzárkózástól, mint közelebb hozza. Esetenként az asszimiláció aránylag sikeres ugyan, tehát az egyének fokozatosan igazodnak az állami normához, ám a folyamat egyénileg hátrányosabb számukra, mint esetleges fejlődésük a saját kultúrájuk nyújtotta feltételek közt. Más esetekben az asszimiláció sikertelen, és az érintetteket nemhogy nem segíti, hanem inkább hátrányukra van. Legjellemzőbb példája ennek a központi állami mérce sikertelen alkalmazása a romák esetében. Náluk a nemzetállami mérce alapján kialakított és jól finanszírozott felzárkóztatási programok sora sem segít, tehát a pozitív szabadság állami szintre emelt konstrukciói nem mérséklők, hanem gyakran inkább elmélyítik a problémát. Azaz okkal feltételezhető ebben a vonatkozásban is, hogy a korábbi identitás elhagyásának követelménye jelentős nehézségeket okoz mind az asszimilálódóknak, mind pedig a nem asszimilálódóknak.

Ennek azonban mindenekelőtt az állami norma elsődleges társadalmi célja az oka. Az elsődleges cél ugyanis nem a felzárkóztatás, hanem az asszimiláció. Mindenekelőtt lojális állampolgárokat kívánnak nyerni az államhatalom birtoklói, még akkor is, ha az érintetteket akkora társadalmi hátrányba hozzák, hogy főként annak elkerüléséért vállalják az állam nemzeti normájának teljesítését. Az asszimiláció célja ugyanis mindenekelőtt a felejtés, amint azt a nemzeti felejtésemélet logikája diktálja. Ám ebben az esetben mindannak az elfeledtetése a cél, ami a nemzeti normát megalkotók szerint veszélyes lehet az államra. És minthogy ők a hatalom gyakorlói, az államot veszélyeztető tényezők alatt elsősorban saját érdekeik veszélyeztetését értik. Vagyis Gellnertől eltérően nyilvánvalóan nemcsak a nemzetté válás állapota előtti, a nemzetinél partikulárisabb identitások elfeledtetéséről van szó, hanem minden más nemzeti identitás, illetve potenciálisan más nemzeti identitás elfeledtetéséről.

E cél érdekében nem szabad elegendő fejlődési teret engedni más nemzeti identitásoknak. Sőt ha már magas fejlődési szintet értek el, akkor vissza kell fejleszteni, legalábbis a nemze-

tinél alacsonyabb szinten kell tartani azokat. Az egyént tehát olyan helyzetbe kell hozni, hogy lemondjon korábbi nemzeti önzonosságáról oly módon, hogy annak megtartása nagyobb vélt hátrányokkal járjon számára, mint amekkora a nemzeti identitásának feladásából származó vélt hátránya lenne. A megnövelt nemzeti hátrányok elve, amely a hatalmilag megállított, avagy lassított fejlődés elve révén érvényesül, ezt követően az ideológiai egyszerűsítés eszköztárával akkora teherként jeleníthető meg, amely az egyéni haladás gátja, ezért a róla való lemondás egyszerre tömöríti magában az állam iránti lojalitást, valamint a fejlettebbek szintjéhez történő egyéni felzárkózást. Az ideológiai egyszerűsítés és egységesítés<sup>270</sup> hatása tovább fokozható, ha az elhagyandó kultúra nem pusztán fejletlenebbnek és így kilátások nélkülinek, illetve rosszabb kilátásokat ígérőnek van beállítva, hanem alapvetően rossznak, károsnak is, és ezért morálisan elvetendőnek van minősítve. Az asszimiláló állam akkor tekinti elértnek célját, ha az egyén a továbbiakban nyilvánosan nem vallja nemzeti identitását, és azt gyermekeinek sem közvetíti.

A felejtési program azonban rendszerint csak részleges eredménnyel jár. A nemzeti identitás feladása ugyanis olyan elvárás, amelynek nem lehet maradéktalanul megfelelni. Semmiféle állami követelmény, még a financiálisan legtámogatottabb asszimilációs programok sem jelenthetik az egyén újabb gyermekkorát, amelyben minden korábbi emlék, tudás és tapasztalat kitörlésével tudna megfelelni az állam elvárásainak. Sőt az elvárás feltételezi, hogy ugyanaz megkövetelhető a legkülönbébb társadalmi helyzetű és életkorú egyénektől, így minden társadalmi réteg és generáció egyszerre kezd megfelelni az állam elvárásainak.

Az ilyen elvárások és a politikai deklarációk szintjén rájuk épülő felzárkóztatási programok, ismétlődő sikertelenségük ellenére, alighanem azért elfogadottak ma is a többségi társadalmak valamiféle segítségre hajlandó részében is, mivel pusztán egyoldalú társadalmi mozgást feltételeznek. E szemléletmód alapján az adott kisebbséget elmaradottnak lehet tekinteni. A többséghez tartozók így joggal kívánhatják a kisebbséghez tartozó személyektől, hogy adják fel elmaradottságukat, és igazodjanak a többségi társadalomhoz. Ugyanakkor a többségi társadalom tagjainak semmilyen lényeges tekintetben nem kell köze-

ledniük az „elmaradottabbakhoz”. Ebben a helyzetben az „elmaradottabb” kisebbségek támogatása kimerül a többség által helyesnek tartott normák és ismeretanyag elsajátításában, valamint a gazdasági elmaradottság legkirívóbb jeleinek államilag finanszírozott megszüntetési kísérleteiben.

A tartós felzárkózási stratégia azonban csak akkor lehet sikeres, ha a felzárkóztatni kívántak sajátosságaira épít. Ez világos és egyértelmű, ha az egyéni felzárkózás sikerének feltételeit vizsgáljuk meg. Az egyénnél a stratégia nem épülhet pusztán a felzárkózás külső elvárásaira. Aligha lehet sikeres zenész az, akinek gyenge a hallása. Persze a gyenge zenei halláson is lehet javítani, ám a gyenge hallást kell alapul venni, és ennek megfelelő képzést kell biztosítani az illetőnek. Ha kiváló hallásúak közé helyezzük, sikertelenségek sora éri, ami fordított hatást is eredményezhet.

Az asszimiláló csoportfelzárkóztatások programjai egységes csoportképből indítanak, ahol az általánosítás a meghatározó, és ebben aligha játszhatnak szerepet az egyéni sajátosságok. Főként olyan esetben nem, ha a csoport vélt nemzeti vonásai nem felelnek meg az állam, illetve a többség által elvárt nemzeti sajátosságoknak. A csoportról alkotott állami, illetve többségi kép pedig, a minden tekintetben elmaradottnak tekintettek-ről, pusztán negatív elemekből állhat, vagyis megerősítheti azt a meggyőződést, hogy a társadalmi mozgásnak egyirányúnak kell lennie, a kisebbségnek kell elsajátítania a többség normáit, a többségnek pedig nem kell a kisebbségét. A kisebbség válik az átalakítandó, elmaradott, a társadalomra, sőt akár az államra veszélyes vonások hordozójává, s éppen ezért az államnak erkölcsi joga és egyben kötelessége az ilyen sajátosságok felszámolása. Hogy ehhez milyen eszközöket választ, elsősorban lehetőségeitől függ. Lehetőségei időszakonként változhatnak ugyan – a külpolitikai körülmények, a kormányok, a rezsimek változásának függvényében, időnként keményebb, máskor puhább fellépésre van mód –, ám maga a törekvés alapvetően igazolható, tehát helyes.

Minthogy az egyes nemzetinek minősíthető jogok – mint az kiderült – olyan természetűek, hogy érvényesítésüknél szükség van állami intézményekre, ezért indokolt néhány jog részletes

megvizsgálása abból a szempontból, hogy mit kell teljesítenie az államnak az esélyegyenlőség megteremtéséért.

A továbbiakban nem kívánjuk összeállítani a nemzeti jogok teljes listáját, hiszen álláspontunk szerint ez nem is lehetséges. Mindössze néhány kiemelt területet kívánunk megvizsgálni abból a szempontból, hogy az emberi jogok közé sorolhatók-e, és ha igen, hogyan.

Mindenekelőtt azonban néhány fogalmi pontosítást kell tennünk. Mint a dolgozat elején felvetett dilemma kapcsán látható volt, az emberi jogok kantiánus felfogásának kell az értékelés alapjává válnia, hiszen a kanti dilemma feloldása a tanulmány egyik fő célkitűzése. „Látható, hogy Kantnál az ember kitüntetett helyzete nem az emberi érdekek különlegességéből következik, hanem az erkölcsi szabályok és erkölcsi felelősség tudatából.”<sup>271</sup> „A jogrend az egyének szabadságát hivatott biztosítani, mert jogi parancsok nélkül az egyéni szabadság területei nem lennének elkülöníthetők, és egyesek megfoszthatnának szabadságuktól másokat.”<sup>272</sup> Következésképpen a kanti megfogalmazás szerint akkor tekinthető egy cselekedet jogosnak, ha bárki akaratának szabadsága valamely általános törvény szerint együtt állhat fenn bárki más szabadságával.

A nemzeti jogok területét tehát olyan természetűnek tartjuk, melyek esetében nem indokolható az egyén és a kisebbség feláldozása a többség érdekeinek oltárán a közboldogság elvére hivatkozva. A nemzeti jogok emberi jogi interpretációja nem tekintheti a hasznosság elvét végső erkölcsi mércének az egyes nemzeti sajátosságok megítélése során. Következésképpen az utilitarista felfogás elfogadása a milli, illetve a módosított a sigdwicki következményekhez vezetne, feloldhatatlanná téve a felfogásban rejlő nemzeti egyenlőtlenséget, így a konfliktust is.

Hasonlóképpen nem tekinthetjük az emberi jogok alapjának az egyes államok mindenkor érvényes törvényeinek tényként való elfogadását. A jogi pozitivizmus elvrendszere ugyan igazolásul szolgálhat a nemzeti kérdést kisebbségei megelégedésére megoldó államok számára, de ugyanúgy a nemzeti elnyomás különféle szintjeit törvényesítő országok számára is.

Ugyanakkor az emberi jogok ama interpretációja, amely Ronald Dworkin<sup>273</sup>, illetve Kis János munkáiban megjelenik, a tanulmány szemléletmódjának lényegi elemét képezi. A nemzeti

sajátosságok kérdésére is érvényes tehát az a megállapítás, hogy az államnak morális szempontból egyenlőnek kell tekintenie minden embert, és az emberek morális közösségére, a közöttük levő morális viszonyra is vonatkoztatható az egyenlő méltóság követelményrendszere. Ugyanakkor az emberi méltóság és a politikai egyenlőség eszméjéből származó erkölcsi jogok, amelyek a társadalom alapvető jogként ismer el, és ezt az alkotmány szintjén is megjeleníti, emberi jogoknak tekinthetők. Jelentős mértékben erre a felfogásra építve látjuk feloldhatónak a nacionalizmusban rejlő feszültséget, a partikularizmus és univerzalizmus ellentétét.

Amint kiderült, az egyén nemzeti jogai csak részben fogalmazhatók meg a negatív jogok terminusaival. Minthogy az állammal szemben támasztott követelmények nélkül azok a jogok sem érvényesíthetők az egyenlőség elveinek megfelelően, amelyek jellege illeszkedik a szabadságjogok fogalmához, ezért a pozitív szabadság és így a pozitív igényjogok fogalmára is szükségünk van. „A törvényes igényjogok szükségképpen mások – a jog birtoklójával szemben fennálló – kötelességeinek alapjai.”<sup>274</sup> Ezek jogalapja ugyan az egyén – felfogásunk szerint –, ám ilyen jogait számos esetben csak másokkal közösségben képes gyakorolni. Egyénként igényelheti például az anyanyelvi oktatást gyermeke számára, de nyilvánvalóan az osztálynyi tanulóhoz mások hasonló szándéka is szükséges. Egyes területeken azonban az állam nemzeti jellegű döntéseinek hatékony befolyásolására is szüksége van az egyénnek. Nélküle kérdéses, hogy képes-e nemzeti természetű szabadságjogainak, valamint igényjogainak az esélyegyenlőség elvének megfelelő érvényesítésére, minthogy a nemzet esetében az állam szerepe megkerülhetetlen, eltérően több prenacionális közösségtípustól, például a törzstől. Ezért ilyen esetben az egyén az állam polgáraként speciális politikai jogokat igényelhet, melyek révén részben közvetlenül, részben képviselői útján döntéseket hozhat. Persze ez a jogállapot sajátos állami intézményeket is igényel.

A jogok eme típusa, valamint a pozitív szabadság egy jelentős része természetéből kifolyólag közösségben gyakorolható. Minthogy felfogásunk emberi jogi jellegű, ezért e jogok alanya az egyén. Ugyanakkor az egyén állama polgáraként államától elvárhatja, hogy biztosítsa e jogok kollektív gyakorlásának intézmé-

nyes feltételeit. A nemzetállam képes e feltételek biztosítására, hiszen legalább egy nemzeti közösség esetében ezt jellege miatt meg kell cselekednie. E jogok eredete tehát az egyén, pontosabban az egyén azon elvárása, hogy állama hatáskörén belül megteremtse szabad fejlődésének feltételeit, ahol ehhez sok más területhez hasonlóan közösségi intézmények és eljárások szükségesek. És mindezt oly módon kívánja elérni, hogy általa megteremtse különböző, esetünkben nemzetileg különböző polgárai esélyegyenlőségét. Az államnak persze ki kell alakítania azokat az eljárásokat, amelyek révén polgárai rendszeresen kifejezhetik sajátos nemzeti szándékaikat, ám erre a liberális demokrácia döntéshozatali rendszere elegendő megoldási formát nyújt. Felvethető ugyanakkor az a már érintett probléma, hogy a fentiek eredményeképpen egymástól számos tekintetben eltérő intézmények és eljárások alakulnak ki az eltérő helyzetben levő nemzeti többségek és kisebbségek esetében. Ez nyilvánvaló. Ám ha azok eltéréseikkel együtt megfelelnek a liberális demokrácia szabályainak, és megteremtik polgáraik nemzeti esélyegyenlőségét, akkor aligha vonható kétségbe jogosságuk, hiszen az egyes liberális nemzetállamok közt is számos eltérés mutatkozik, éppen sajátosságaik következtében. Ezért az egyes kisebbségek sajátosságait kifejező intézményes és eljárásbeli sajátosságaik valamiféle nemzeti egyenlőségelv alapján történő kétségbevonása az egyes liberális nemzetállamok közti különbségek megkérdőjelezését is eredményezi.

A legfőbb nemzeti jogban keverednek a fenti elemek. Leszögezhetjük, hogy akkor hatékony a belőlük összeálló rendszer, ha mindegyik polgár hordozója a jogoknak, és élhet a belőlük eredő intézményrendszer adta előnyökkel, méghozzá az adott terület természetének megfelelően.